

**ԱՔԴՈՒԼ ՀԱՄԻԴ II-ԻՆ ՈՒՂԴՎԱԾ ՀՈՈՄԻ ԼԵՎՈՆ XIII ՊԱՊԻ ԱՆՀԱՋՈՂ
ՓՈՐՁԵՐԸ՝ ԴԱԴԱՐԵՑՆԵԼՈՒ ՀԱՅԵՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (1894-1896)**

ԱՆՆԱ ՀՈՒՆԱՆՅԱՆ, ԱՆԴՐԵԱ ԿԱՐՏԵՆԻ

Վերջին տարիներին բացված Վատիկանի գաղտնի արխիվային փաստաթղթերը, որոնք ներկայացնում են նամակներ, հաղորդումներ, զեկույցներ և այլն, ունեն հսկայական պատմական և դիվանագիտական արժեք ու կարևորություն՝ հայոց ցեղասպանության և հայկական հարցի պատմության համատեքստում: Արխիվային պահոցը ներառում է ինչպես Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու հոգևորականների, միսիոներների, նվիրակների, Վատիկանի պետական քարտուղարության ներկայացուցիչների, այնպես էլ՝ հայ կաթոլիկ և Գրիգորյան (Հայ Առաքելական սուրբ եկեղեցի) եկեղեցու հոգևորականների ականատեսական վկայություններն ու գրագրությունները: Արխիվային պահոցում իրենց արժեքայնությամբ կարևորվում են Հռոմի Լևոն XIII (1878-1903) և Բենեդիկտոս XV (1914-1922) պապերի միջամտություններին վերաբերող փաստաթղթերը: Վերջիններս փորձեր են ձեռնարկել միջամտելու քրիստոնյաների նկատմամբ Օսմանյան կայսրությունում իրականացվող հետապնդումներին, տեղահանություններին ու ջարդերին, սակայն դրանք պսակվել են անհաջողությամբ և ավարտվել անարդյունք: Այս համատեքստում ուշադրավ են Լևոն XIII պապի դիմում-բողոքները Աբդուլ Համիդ II-ին՝ դադարեցնելու քրիստոնյաների նկատմամբ իրականացվող վայրագությունները, որոնք անտեսվում են սուլթանի կողմից: Այսպիսով, Վատիկանի դիվանագիտական միջամտություններն ավարտվում են անհաջողությամբ:

Քանալի բառեր – Վատիկանի գաղտնի արխիվային փաստաթղթեր, Հռոմի Լևոն XIII պապ, Աբդուլ Համիդ II, բողոք-դիմումներ, Օսմանյան կայսրություն, քրիստոնյաներ, կաթոլիկներ, հետապնդումներ, տեղահանություններ, համիդյան ջարդեր, Վատիկանի ծախողված դիվանագիտությունը:

Վերջին տարիներին բացված Վատիկանի գաղտնի արխիվային փաստաթղթերը, որոնք ներկայացնում են նամակներ, հաղորդումներ, զեկույցներ և այլն, ունեն պատմական-դիվանագիտական մեծ արժեք ու կարևորություն՝ հայոց ցեղասպանության և հայկական հարցի պատմության համատեքստում: Արխիվային պահոցը ներառում է ինչպես Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու հոգևորականների, միսիոներների, նվիրակների, Վատիկանի պետական քարտուղարության ներկայացուցիչների, այնպես էլ՝ հայ կաթոլիկ և Գրիգորյան (Հայ Առաքելական սուրբ եկեղեցի) եկեղեցու հոգևորականների ականատեսական վկայություններն ու գրագրությունները:

Արխիվային պահոցում, ի թիվս բազում արժեքավոր նյութերի, կարևորվում են Հռոմի Լևոն XIII (1878-1903) և Բենեդիկտոս XV (1914-1922) պապերի

միջամտություններին վերաբերող վավերագրերն ինչպես Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, այնպես էլ դրան նախորդող ու հաջորդող ժամանակաշրջաններում: Վերջիններս անձամբ, ինչպես նաև առաքելական պատվիրակների և Սուրբ Աթոռի պետական քարտուղարների միջոցով (Անջելո Մարիա Դուլչի, Մարիո Ռամպոլլա դել Տինդարո, Ավգուստո Բոնետտի, Պիետրո Գասպարի և այլք) փորձեր են ձեռնարկել միջամտելու քրիստոնյաների նկատմամբ Օսմանյան կայսրությունում իրականացվող հետապնդումներին, տեղահանություններին ու ջարդերին, սակայն ընդդեմ թուրքական իշխանությունների նրանց ջանքերն ու բողոքները պսակվել են անհաջողությամբ և ավարտվել անարդյունք:

Բազմաթիվ փաստաթղթերը, որոնք պահվում են Վատիկանի գաղտնի արխիվների պահոցներում (Պետական քարտուղարության արխիվ, Եկեղեցական առանձնահատուկ գործերի արխիվ) բացահայտում են պապական դիվանագիտության տպավորիչ հետաքրքրությունը հայերի և վերջիններիս ճակատագրի վերաբերյալ:

Նշյալ արխիվները նոր գլուխ են բացում ցեղասպանագիտության և, ընդհանրապես, հայագիտության ուսումնասիրությունների ոլորտում, ինչպես նաև լույս սփռում կաթոլիկ, ուղղափառ ու առաքելական եկեղեցիների միջև փոխհարաբերությունների վրա:

Պաիականվող փաստաթղթերը ներառում են արժեքավոր տեղեկություններ ինչպես համիդյան ջարդերի (1894-1896), երիտթուրքերի (1915-1916) կազմակերպած կոտորածների, այնպես էլ Առաջին Հանրապետության հռչակման ընթացքի և հաջորդող ժամանակաշրջանների վերաբերյալ (1918-1923): Այսպիսով, պապական դիվանի գաղտնի արխիվի շնորհիվ բացահայտվում են 1915թ., ինչպես նաև դրան նախորդած ու հաջորդած տարիների իրադարձությունների և Վատիկանի գործադրած ջանքերի՝ մինչև վերջերս բազմաթիվ անձանոթ էջերը:

Հայտնի է, որ Առաջին աշխարհամարտի ու դրան հաջորդած տարիներին հայերի բնաջնջումը, ինչպես նաև ասորիներին ու հույներինը, պատմության մեջ քրիստոնյաների հետապնդման ամենամեծ ու ամենաարյունալի օրինակներն են: Օսմանյան, հետագայում՝ հանրապետական Թուրքիայի նպատակն էր հայերի պատմական, ֆիզիկական, տնտեսական ու մշակութային ներկայության իսպառ վերացումը ողջ Հայկական լեռնաշխարհում ու դեպի հայրենիք վերապրածների վերադարձի բացարձակ բացառումը: Այս հարցերը պարզորոշ կերպով արձարծվում են Սուրբ Աթոռի փաստաթղթերում՝ բարձ-

րագույն հեղինակություն և դիրք ունեցող անձանց կողմից, որոնց թվում են հայ առաքելական ու կաթոլիկ, ինչպես նաև Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու հոգևոր ու պետական գործիչները: Հետևաբար, փաստաթղթերի հավաքածուն արժեքավոր է և ներառում է *առաջին ծեռքի* տեղեկություններ:

Այսպիսով, Վատիկանի գաղտնի արխիվի հավաքածուի կարևորագույն մասն են կազմում վերոնշյալ պապերի դիմում-նամակները թուրք սուլթաններին (Աբդուլ Համիդ II, Մեհմեդ V), որոնք բովանդակում են հորդոր-խնդրանքներ՝ դադարեցնելու քրիստոնյաների նկատմամբ գործադրվող վայրագությունները:

Մեր հոգվածի շրջանակներում ներկայացնում ենք Հռոմի Լևոն XIII պապի կողմից գործադրված միջամտության փորձերը՝ ուղղված սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ին (1876-1909), որպեսզի վերջինս, անսալով պապի հորդորներին, դադարեցնի քրիստոնյաների նկատմամբ հետապնդումները, տեղահանություններն ու ջարդերը:

Հայտնի է, որ 1876թ. Օսմանյան կայսրությունում գահն անցնում է Սուլթան Աբդուլ Համիդին, ով Բեռլինի կոնգրեսից հետո, մեծ տերությունների ճնշման ներքո պարտավորվում էր Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության հայաբնակ վայրերում իրականացնել բարենորոգումների ծրագիր, որն, անշուշտ, չէր իրականացվում: Ավելին, գնալով վատթարանում էր հայերի վիճակը, խստացվում էին ազգային ու տնտեսական ճնշումները, հաճախակի էին դառնում վայրագություններն ու ջարդերը: Վերոնշյալի վկայություններն են համարվում Օսմանյան կայսրությունում տեղակայված եվրոպական դիվանագետների, ինչպես նաև առաքելական ու կաթոլիկ պատրիարքարանների, Վատիկանի առաքելական պատվիրակությունների ներկայացուցիչների բողոք-նամակները, զեկուցումներն ու հաղորդումները:

Ինչպես հավաստում է պատմությունը, դեռևս 1880-ականներին Արևմտյան Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ վայրերում հայերի նկատմամբ իրականացվում էին բազմապիսի հանցագործություններ: Սուլթանը ջանք չէր խնայում հարված հասցնել Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում ապրող հայությանը՝ անտանելի պայմաններ ստեղծելով նրանց գոյության համար, այդ թվում՝ կիրառելով հալածանքներ, իրականացնելով խաղաղ բնակչության կոլոպուտ, թալան ու գործի դնելով վայրագություններ: Այսպիսով, արդեն 1890-ական թթ. թուրքական կառավարությունը վերջնականապես մշակել էր կոտորածներն իրականացնելու իր հրեշավոր ծրագիրը, որի առաջին զոհը դարձավ Սասունը, որին հաջորդեցին հայաբնակ մյուս վայրերի կո-

տորաձևերը: Հայտնի է, որ Սասունի ապստամբության բարբարոսական ճնշումն ունեցավ որոշակի գործնական հետևանքներ՝ հարուցելով համաշխարհային առաջադեմ հասարակության զայրույթն ու բողոքը՝ մեծ տերություններից պահանջելով միջամտություն ձեռնարկել: Միաժամանակ, այն առաջ մղեց Հայկական հարցը՝ նպաստելով մեծ տերությունների դիվանագիտական ու գործնական քայլերի ձեռնարկմանը:

Անշուշտ, Աբդուլ Համիդը գիտեր, որ չլուծված Հայկական հարցը կարող է պատրվակ հանդիսանալ Ռուսաստանի և Արևմուտքի հարձակման համար, և, հետևաբար, նպատակ ուներ այդ հարցը լուծել սեփական ճանապարհով՝ հայ ժողովրդի կոտորածով, որը նա իրականացրեց 1894-1896թթ. ընթացքում՝ անտեսելով Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կողմից մշակված ու սուլթանական իշխանություններին հանձնված 1895թ. Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը:

Իրականում խորամանկ սուլթանը գիտեր՝ ինչպես իրեն ներկայացնել Արևմուտքին. որ նա ազատական է, բարեփոխիչ և առաջադեմ, թեև այս կեղծ դիմակի տակ թաքնված էր անմարդկային ու անբարեգութ դաժանություն: Սուլթանը կարողանում էր անմեղ կեցվածքով ներկայանալ օտարերկրյա դիվանագետներին, համոզելով, թե անհրաժեշտություններից բխող բարենորոգումներն իրականացվում են, և վերոնշյալների միջամտության կարիքը պարզապես չկա: Նման կեցվածքով էլ նա ներկայանում էր Լևոն XIII պապին՝ փորձելով մոլորեցնելով իր կողմը գրավել վերջինիս և օգտագործել Օսմանյան կայսրությունում կաթոլիկ համայնքների առկայության, կայունության ու թվակազմի հանգամանքը՝ լավ իմանալով, որ այդ խնդիրը պապի մտահոգությունների շրջանակներում է: Իրականում պապն անհանգստացած էր տարածաշրջանում կաթոլիկ համայնքների մասով, որպեսզի ուղղափառ համայնքներին չանցնի թվական գերազանցությունը: Այս հանգամանքը մեծապես փորձում էր օգտագործել սուլթանը՝ կեղծավոր ու անկեղծ բարեպաշտ կեցվածք դրսևորելով, ինչպես պապի ու պապական առաքելական պատվիրակության ներկայացուցիչների, այնպես էլ՝ հայ կաթոլիկ պատրիարքության նկատմամբ:

Վերոնշյալի մասին է վկայում Վատիկանի գաղտնի արխիվներում պահվող հետևյալ փաստաթղթերի բովանդակությունը, որոնք իրենցից ներկայացնում են հաղորդում-գրագրություններ՝ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի և Սուրբ Աթոռի պետական քարտուղարի միջև: Եվ այսպես, մենք կարդում ենք Մեծ վեզիր Ջեվադ փաշայի դիմումի մասին, որն ուղղված է հայ կաթոլիկ

պատրիարք Ստեփանոս Պետրոս Ազարյանին (1829–1899)¹. «Մոնսինյոր, մենք հայցում ենք Ձեր և Սուրբ Քահանայապետի բարեգթությունը՝ այս փոթորիկը վիժեցնելու համար: Ես Ձեզ հավաստիացնում եմ, որ Նորին Կայսերական Մեծություն Սուլթանն ու Բարձր Դուռը իրենց հերթին առավել արժեքավոր ծառայություններ կմատուցեն կաթոլիկությանը»: Այս մասին պատրիարք Ազարյանը հաղորդում է Վատիկանին և 1894 թ. դեկտեմբերի 19-ին ստանում պետական քարտուղար Կարդինալ Մարիո Ռամպոլլայի (1887-1903)² պատասխանը, թե Սրբազան Քահանայապետը «ցանկանում էր օգտագործել իր ազդեցությունը քրիստոնեական եկեղեցիների իշխանությունների վրա, որքանով որ դա հնարավոր է անել ողջամտության սահմաններում», որպեսզի «երկու կողմերի համար էլ բավարար և խաղաղարար լուծում» գտնվի: «Այժմ նա կարողանում է տեսնել կաթոլիկ և գրիգորյանական հայերի տրամադրվածությունների (վերաբերմունքի) միջև ակնհայտ տարբերությունը, որքան էլ, որ խնդրահարույց է այդ տարբերակումը: Այն ընդամենը ռազմավարական է, և երկու կողմերի համար էլ...»:³

Եվ այսպես, 1894-1896թթ. իրականացվում են հայերի ջարդերը Օսմանյան կայսրության հայաբնակ վայրերում. սուլթանի նպատակն էր ճնշել ազգային ազատագրական շարժումը և այսպիսով, վերացնել Հայկական հարցը: Ինչպես վկայում են բազմաթիվ դիվանագիտական վավերագրերը, համիդյան բարբարոսությունների լուրերը անմիջապես հասնում էին եվրոպական մայրաքաղաքներ՝ Օսմանյան կայսրության տարածքում գործող դեսապանությունների, հյուպատոսությունների, օտարերկրյա միսիոներների ու ականատեսների միջոցով: Այդ լուրերը հասնում են նաև Վատիկան՝ մտահոգությունների ալիք բարձրացնելով պապական շրջանակներում:

Այսպիսով, 1894թ. Սասունի ինքնապաշտպանության բարբարոսական ճնշման մանրամասները առաջինն են տեղ գտել Սուրբ Աթոռի փաստաթղթերում՝ արձարժվելով ինչպես Կոստանդնուպոլսի Առաքելական պատմիրական

¹ Ազարյան Ստեփանոս Պետրոս Ժ. (1881-1899) – Պոլսի հայ կաթոլիկ եկեղեցու պատրիարք: 1877 թ. սեպտեմբերի 23-ին ձեռնադրվել է Նիկոսիայի (Կիպրոս) եպիսկոպոս: 1881 թ. օգոստոսի 4-ին ընտրվել է պատրիարք, որը Սուրբ Աթոռի կողմից հաստատվել է 1887 թ. օգոստոսի 4-ին:

² Մարիո Ռամպոլլա դել Տինդարո (1843-1913) – Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու կարդինալ: Նախ Լևոն XIII պապի, այնուհետև՝ Բենեդիկտոս XV օրոք զբաղեցրել է Վատիկանի պետական քարտուղարի պաշտոնը:

³ Վատիկանի գաղտնի արխիվ (Ա.Վ.Գ.), Հայկական հարց, առանձին թղթապանակ N 174, Կոստանդնուպոլիս, 05.12.1894, 19.12.1894:

թյան, այնպես էլ՝ Վիեննայի նվիրակության գրագրություններում, նաև՝ եվրոպական մամուլում, այդ թվում՝ Վատիկանի *L'Osservatore Romano* օրաթերթում (տպագրվել է 8.12.1894):

Այս համատեքստում ուշագրավ է ժամանակի Հռոմի պապ Լևոն XIII գործադրած միջամտության ուսումնասիրությունը, որը թեև պսակվում է անհաջողությամբ, բայց ունի պատմական ու դիվանագիտական նշանակություն: Եվ այսպես, պապական պետական քարտուղարության արխիվի զանգվածային ջարդերի վերաբերյալ առաջին իսկ փաստաթղթերից մեկում, որը թվագրված է 1894թ. դեկտեմբերի 13-ով, մենք կարդում ենք եպիսկոպոս Անտոնիո Ագլիարդիի հաղորդումը Վատիկանի պետական քարտուղար, կարդինալ Մարիո Ռամպոլլա դել Տինդարոյին. «...Կասկածից վեր է, որ նրանք բերում էին մեծ քանակությամբ նավթի տակառներ, որոնցով հրդեհում էին ամբողջ գյուղերը, մինչդեռ կանայք ու երեխաները փախչում էին՝ եկեղեցիներում ապաստան փնտրելով: Սկզբում կանանց նետում էին բանտերն ու բռնությունների ենթարկում, ապա՝ սպանում նրանց երեխաներին: Մահվան դատապարտվածների թիվը գնահատվում է շուրջ 2000, թեև ենթադրվում է, որ այն կազմում է շուրջ 8000, եթե ոչ ավելին: Այս սարսափների հիմնական պատասխանատվությունը ընկնում է Բարձր Դռան, ոչ թե քրդերի՝ կիսավայրենի մի ժողովրդի վրա, որոնք ապրում էին Հայաստանի սահմանին, քանզի վերջիններս շարքային զինվորներ էին, ովքեր պարզապես կատարում էին իրենց ղեկավարների հրամանները»⁴:

Այնուհետև, 1895-ի ընթացքում, շարունակաբար լուրեր էին հասնում Վատիկան՝ Անատոլիայում հայերի դեմ վայրագությունների մասին, որոնք աստիճանաբար սկսեցին անհանգստություն պատճառել պապին: Այս մասին տեղեկանում ենք պետական քարտուղար Ռամպոլլայի՝ պատրիարք Ազարյանին ուղղված նամակի բովանդակությունից, որում նշվում է, թե Լևոն XIII պապը հետևում է իրադարձություններին և «...հեղափոխության կյանի Կոստանդինուպոլսի և Երուսաղեմի միջև ընկած լայն տարածաշրջանին,... և հնարավոր ամեն բան կանի՝ կանխելու կոտորածների կրկնությունը և մեղմելու տուժող բնակչության տառապանքը»⁵:

⁴ Վ.Գ.Ա., Պետական քարտուղարության արխիվ, առանձին թղթապանակ, Վիեննա, 13.12. 1894

⁵ Ավգուստո Բոնետտի (1835-1904) – 1887թ. ձեռնադրվել է արքեպիսկոպոս և ուղարկվել Կոստանդնուպոլիս՝ որպես Առաքելական պատվիրակ և պատրիարքական (հայրապետական) նվիրակ:

Իր հերթին Կոստանդնուպոլսի պապական Առաքելական պատվիրակ Ավգուստո Բոնետտին (1835-1904)⁶ գրում է Սուրբ Աթոռի պետքարտուղար Ռամպոլլային. «...Սուլթանն ուզում էր հայերին հետապնդելով բավարարել իր մահմեդական մոլեռանդությունը և այդպիսով պահպանել իր գահը։... Նահանգային կառավարիչները շատ լավ գիտեին սուլթանի այս գաղտնի մտադրության մասին, ուստի նրանց թողնվությամբ տեղի ունեցան այդ սարսափելի ջարդերը...»⁷

Ջարդերի շարունակական բնույթը տարբեր հայաբնակ վայրերում շուտով քողազերծում է սուլթանի կեղծ «պրո-քրիստոնեական կեցվածքը»՝ աստիճանաբար համոզմունք առաջացնելով պապական պատվիրակի մոտ, որ նա դավադիր խաղ է խաղում Վատիկանի նկատմամբ։ «...Այժմ սա հաստատվում է փաստերով, որ Տրապիզոնի, Էրզրումի և Դիարբեքիի զանգվածային կոտորածները, որոնք ոչ ոք չփորձեց կանխել, ոչ թե Բարձր Դռան հրամանն էր, այլ անձամբ սուլթանի»։ Նահանգապետերը ցուցվել էին անձամբ Աբդուլ Համիդ II-ի կողմից, «թույլատրել և նույնիսկ աջակցել նշված վայրերում տեղի ունեցող սարսափելի արյունահեղությանը»⁸։ Այս կապակցությամբ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Ստեփանոս Պ. Ազարյանը պետքարտուղար Ռամպոլլային ուղղված իր հաղորդման մեջ նշում է. սուլթանն այդպիսով ցանկանում էր «հայերին մի լավ դաս տալ»⁹։ Պատրիարքը հավելում է, որ «նահանգապետերն ու երկրի անվտանգության ուժերը» «համախոհ ու մեղավոր են դաժան կոտորածները կազմակերպելու» և սուլթանի՝ «հայերի զանգվածային սպանության ու թալանի պլանը» իրագործելու մեջ¹⁰։

Այսպիսով, «գործել», սուլթանի համար նշանակում էր բարբարոս ու վայրագ գործողություններ, զանգվածային սպանություններ ու թալան, որոնք կատարվում էին կայսրության հայաբնակ վայրերում, ինչպիսիք էին Բիթլիսը, Դիարբեքիը, Էրզրումը, Հարպութը, Սվազը, Վանը, ինչպես նաև՝ Մալաթիան,

⁶ Վ.Գ.Ա., Պետ.քարտուղարության արխիվ, Հայկ. հարց, առանձին թղթապանակ N 174, Վատիկան, 21.11.1895:

⁷ Վ.Գ.Ա., Պետ.քարտուղարության արխիվ, Հայկ. հարց, առանձին թղթապանակ N 174, Կոստանդնուպոլիս, 19.11.1895:

⁸ Նույն տեղում:

⁹ Վ.Գ.Ա., Պետ.քարտուղարության արխիվ, Հայկ. հարց, առանձին թղթապանակ N 174, Կոստանդնուպոլիս, 08.11.1895:

¹⁰ Վ.Գ.Ա., Պետ.քարտուղարության արխիվ, Հայկ. հարց, առանձին թղթապանակ N 174, Կոստանդնուպոլիս, 14.11.1895:

Հալեպը, Տրապիզոնը և այլն: Նախապես շրջանառվում էր այն կոչը, որ «Մուհամեդի բոլոր որդիների պարտքն է սպանել հայերին, բռնազավթել նրանց ունեցվածքն ու տները կրակի տալ: Ոչ ոք չպետք է փրկվի, և սա Սուլթանի հրամանն է....», - հայտարարվում էր մզկիթների աշտարակներից քրիստոնյաների ջարդերի վերաբերյալ:

Այսպիսով, որտեղ որ ապրում էին հայերը, ամենուր ուղեկցում էր թալանը, կոտորածը, խոշտանգումները, այրումը կամ բռնի իսլամացումը: Փաստաթղթերից մեկում մենք կարդում ենք պատրիարք Ազարյանի հաղորդումը՝ թվագրված 1896թ. հունվարով և հասցեագրված Վատիկանի պետքարտուղար Ռամպոլլային, որում նշվում է, որ շուրջ 500.000 հայեր այլևս գրկվել են ունեցվածքից և հայտնվել սովի, հիվանդությունների ու ցրտահարության ճիւղաններում, իսկ որբերի թիվը հասնում է 50.000-ի¹¹:

Այսպիսով, Աբդուլ Համիդի կեղծ բարեգթությունն ու առերես պրո-քրիստոնեական (հատկապես՝ պրո-կաթոլիկական) կեղծ վերաբերմունքն իրոք սահմաններ չունեն: 1895թ. դեկտեմբերին նա իր պալատ է հրավիրում պապական Առաքելական պատվիրակ, մոնսիյոր Ավգուստո Բոնետտին՝ արժանացնելով շքեղ ընդունելության և թանկարժեք նվերի: Վերջինս այս մասին հաղորդում է Վատիկանին, և ինչպես հասկանում ենք պատվիրակի զեկույցի բովանդակությունից, սուլթանն իրեն հատուկ խորամանկությամբ փորձում էր շարունակել «թոզ փչել» պապի աչքերին՝ կոտորածների սանձազերծման մեջ մեղադրելով հայերին, լկտիաբար հայտարարելով, թե «անշուշտ, հայերն էին կոտորածի մեղավորները, որտեղ բազմաթիվ զոհեր եղան»: Թեև իր հաղորդման մեջ Բոնետտին նշում է, որ այս ամենի մեջ «....պարզապես տարօրինակն այն էր, որ գրեթե բոլոր սպանվածները հայեր էին»:

Բոնետտիի հետ հանդիպումից հետո սուլթանն իր պալատական գանձապահ Բեքիր Բեյին ուղարկում է պատրիարք Ազարյանին այցելության՝ ցավակցություն հայտնելու այն բոլոր հայերի համար, ովքեր զոհ էին գնացել կատարված դեպքերի ժամանակ: Այդպիսով, վերջինս կարծես թե չէր ուզում փչացնել հարաբերությունները պապի հետ: Թերևս պապին տպավորելու ժամանակները վաղուց անցել էին, և այլևս Վատիկանի համար պարզորոշ կերպով հասկանալի էին դարձել սուլթանի ստահոգ պատմություններն ու հայերի նկատմամբ հայտարարվող կեղծ մեղադրանքները:

¹¹ Վ.Գ.Ա., Պետ.քարտուղարության արխիվ, Հայկ. հարց, առանձին թղթապանակ N 174, Կոստանդնուպոլիս, 03.01.1896:

Արդեն 1895-ի աշնանը իրավիճակն առավել վատթարանում է: Սեպտեմբերից նոյեմբեր ընկած ժամանակահատվածում զանգվածային կոտորածներ են տեղի ունենում Տրապիզոնում, Բաբերդում, Դերջանում, Երզնկայում, Եղեսիայում, Շապին Գարահիսարում, Կարինում, Խարբերդում, Սվազում, Դիարբեքիրում և այլուր: Որոշ տեղերում, ինչպես Ջեյթունում, Մուշում և այլուր, հայերը դիմում էին ինքնապաշտպանության: 1896թ. ամռանը կոտորածների ալիքը հասնում է Կոստանդնուպոլիս ու Վան: Այսպիսով, 1894-1896թթ. կոտորածների ժամանակ զոհ է գնացել շուրջ 300.000 հայ, ոմանք բռնի մահմեդականացվել են, մյուսները՝ արտագաղթել:

Փաստաթղթերից մեկի բովանդակությունից տեղեկանում ենք, որ 1896 թ. հունիսին, Վանի վրա հարձակումից առաջ, Աբդուլ Համիդ II-ը կրկին իր պալատում հյուրընկալում է Առաքելական պատվիրակ, մոնսինյոր Ա. Բոնետտին՝ նպատակ հետապնդելով կրկին անգամ շողոքորթելու և իր կողմը տրամադրելու Լևոն XIII-ին: Այս հանդիպման վերաբերյալ փաստաթուղթը բովանդակում է պատվիրակ Բոնետտի զեկույցը՝ հասցեագրված պետքարտուղար Ռամպոլլային, որտեղ պատվիրակի և սուլթանի հանդիպման մասին նշվում է. «...*ես ցանկանում եմ շնորհակալություն հայտնել Հռոմի Պապին՝ այն ամենի համար, որ նա ցուցաբերել է կայսրության համար վերջին իրադարձությունների ժամանակ*», կեղծավորաբար արտաբերել է սուլթանը՝ հավելելով. «...*խոստովանում եմ, որ հայերի բարձրացրած ապստամբությունների վրա եղել են կոշտ ճնշումներ, բայց դրանք պայմանավորված են եղել միայն հայերի նկատմամբ հասարակության վրդովմունքով, և կապ չունեն պետական կառավարող իշխանությունների հետ...*»: Այսպիսով, հասկանալի է դառնում, որ սուլթանը փորձում էր ստորաբար պատվիրակին հրամցնել իր ստերը: Ի պատասխան սուլթանին, պապական նվիրակը նշում է, որ «*Իրականում, Սուրբ Քահանայապետը խորը ցավով է ընդունել այդ տխուր փաստերը Հայաստանի վերաբերյալ, կոտորածներից հետո... Դեռևս նախորդ տարվա մարտից ինձ հանձնարարվել էր տեղեկացնել Նորին Մեծություն սուլթանին, որ եթե հետագայում նմանօրինակ միջադեպերը շարունակվեն, ապա Սուրբ Քահանայապետը կբարձրացնի իր բողոքի ձայնը...*»¹²: Այսպիսով, դատելով պատվիրակի զեկույցի բովանդակությունից, կարող ենք ենթադրել, որ բոլոր դեպքերում Հռոմի պապը շարունակում էր զգուշավորություն ցուցաբերել, որպեսզի

¹² Վ.Գ.Ա., Պետ.քարտուղարության արխիվ, Հայկ. հարց, առանձին թղթապանակ N 174, Կոստանդնուպոլիս, 05.06.1896:

չվտանգեր հարաբերությունները Օսմանյան կայսրության հետ՝ հաշվի առնելով այնտեղ բնակվող բազմաթիվ կաթոլիկների առկայության հանգամանքը: Թեև փաստաթղթում հստակորեն ակնարկվում է, որ եթե կրկնվեն զանգվածային կոտորածները, պապի հրապարակային դատապարտումը կլինի անխուսափելի: Եվ, ինչպես տեսնում ենք հետագայում, պապը իրապես պահում է իր խոստումը:

Վանի վրա հարձակումից հետո, 1896թ. հունիսի 20-ին, պապն այլևս անկարող գտնվեց լռելու և չմիջամտելու, և ինքն անձամբ դիմեց Աբդուլ Համիդ II-ին: Մոնսինյոր Բոնետտիին հանձնարարվել էր անձամբ սուլթանին հանձնել պապի՝ ֆրանսերեն լեզվով գրված և կնքված ձեռագիր նամակը, որում մասնավորապես ասվում է. «*Ձերդ գերազանցություն... մեր սրտերի ինքնաբերական զգացողությունն ու բարձրյալին ծառայելու պատասխանավորության գիտակցումը, որը ժառանգել ենք աստվածային նախախնամության արդյունքում՝ ճնշում է մեզ:... Բացի այդ, մենք չենք կարող անտեսել այն ցավը, որը զգացինք՝ տեղեկանալով քրիստոնյաների նկատմամբ կիրառվող վերջին իրադարձությունների մասին, որոնք տեղի ունեցան Ձերդ գերազանցության մի շարք նահանգներում. ինչպես նաև մեծաթիվ զոհերի, դժբախտացած ընտանիքների ծանր դրության մասին, որոնց գլխին դեռևս կախված են գալիք արհավիրքների վրանգները: Մենք Ձերդ գերազանցությանն ենք թողնում գիտակցելու, թե այդ դեպքերը որքան ցավ ու վիշտ են պատճառել մեր սրտին՝ որպես քրիստոնյա աշխարհի հայր, և որոնք դարձել են ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի, հատկապես՝ արևմտյան տերությունների մտահոգության և անհանգստության պատճառը: Վստահելով Ձերդ Մեծության խմաստությանն ու արդարամտությանը, մենք կոչ ենք անում Ձեզ՝ վերջ տալու այս ցավալի իրավիճակին, միջոցներ ձեռնարկելու Ձեր կայսրության քրիստոնյա բնակչության վիճակը բարելավելու համար և արդյունավետորեն օգտագործելու Ձեր իշխանությունը՝ երաշխավորելով քրիստոնեական կրոնի ազատ գոյությունը ամբողջ աշխարհում (նկատի ունի՝ կայսրությունում): Ձերդ գերազանցություն, հավատացած եղբք, որ դա կլինի Ձեր հարգանքի և բարեկամության մեծագույն նշանը, որը դուք կցուցաբերեք մեր հանդեպ, և մեր կողմից կարժանանաք բարձրագույն հարգանքի....»¹³:*

¹³ Վ.Գ.Ա., Պետ.քարտուղարության արխիվ, Հայկ. հարց, առանձին թղթապանակ N 174, 20.06.1896:

Առաքելական պատվիրակ, մոնսինյոր Բոնետտիի նամակագրական զեկույցներում բազմիցս նշվում են նրա ականատեսական վկայություններն առ այն, որ քրիստոնյաներն ապրում էին իրավունքներից և ազատությունից զուրկ, ծանր հարկերի տակ կքած, մշտապես ենթարկվելով բազմապիսի ստորացումների ու կամայականությունների, որպեսզի այդպիսով ստանան դաժանաբար չոչնչանալու հնարավորություն: Վերջինս նշում է նաև, որ եթե նույնիսկ հայերը որոշ դեպքերում հրահրում էին, դրան հաջորդած ճնշումներն անհամեմատ դաժան էին լինում՝ իրենց ողջ ծանր հետևանքներով հանդերձ: Պատվիրակը առաջ է քաշում նաև այն հարցը, որ եթե թուրքերը ցուցաբերում էին հանդուրժողականություն՝ կրոնական ազատությունների նկատմամբ, ապա այդ դեպքում ինչու էին այդքան շատ հայեր հարկադրաբար ընդունում իսլամը:

Թեև սուլթանական իշխող օղակները մշտապես փորձում էին մոլորեցնել առաքելական պատվիրակին՝ հավաստիացնելով, թե «ջարդերի ժամանակ կաթոլիկներին «մատ անգամ չի դիպչել», բայց մոնսինյորը քաջատեղյակ էր իրականությանը, և այս մասին կարդում ենք պետքարտուղար Ռամպոլլային հասցեագրված մեկ այլ փաստաթղթում, որում նա նշում է սուլթանի պալատական քարտուղարի հետ զրույցի բովանդակությունը. «...Փոքր Ասիայում տեղի ունեցած կոտորածների ժամանակ հայ և սիրիացի կաթոլիկները քիչ չեն տուժել: Սուրբ Քահանայապետի հորդորը՝ ուղղված սուլթանի բարեգթությանը, վերաբերում է ոչ միայն կաթոլիկներին, այլև Օսմանյան կայսրության բոլոր քրիստոնյաներին: Նա խոսում է ամբողջ քրիստոնյա աշխարհի, նույնիսկ մարդկության անունից: Թեև նա կաթոլիկ եկեղեցու առաջնորդն է, բայց նա բոլոր քրիստոնյաներին, նույնիսկ բոլոր մարդկանց համարում է իր զավակները, նույնիսկ երբ շարժերը նրան որպես հայր չեն ընդունում»¹⁴:

Ի դեմս պապական պատվիրակ Ավգուստո Բոնետտիի, մենք կարողանում ենք ամբողջացնել մեր պատկերացումները համիդյան ջարդերի, այդ թվում՝ մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսի կոտորածների ահասարսուռ մանրամասների վերաբերյալ: Պետքարտուղար Ռամպոլլային հասցեագրված իր 1896թ. հոկտեմբերի 5-ի զեկույցում մոնսինյոր Բոնետտին հաղորդում է. «Ամեն օր ես ավելի ու ավելի եմ համոզվում, որ Ստամբուլի իրադարձությունները բացառապես լուրջ էին և որ այդ ամենը, ինչի մասին գրվում էր եվրոպական թերթերում, չափազանց ցածր էր, այլ քողազերծում էր (սարսափելի) ճշմար-

¹⁴ Վ.Գ.Ա., Պետ.քարտուղարության արխիվ, Հայկ. հարց, առանձին թղթապանակ N 174, Կոստանդնուպոլիս, 16.07.1896:

տությունը:...Ամեն օր, օրվա երկրորդ կեսին, հանրային փողոցների մաքրման սայլակները՝ զոհվածների դիակներով բեռնված, երկար շարքերով գնում էին դեպի երկու հայկական գերեզմանոցները,... հնարավոր չէ ճշգրիտ որոշել զոհերի թիվը, սակայն, ըստ ականատեսների համեստ գնահատականների, այն կլինի ավելի քան 8000»¹⁵:

Նշելի է, որ պապական գաղտնի արխիվներում պահվող համիդյան ջարդերին վերաբերող փաստաթղթերը կրկին անգամ ապացուցում են տեղի ունեցած դեպքերի հավաստիությունը: Արխիվային փաստաթղթերը վկայում են, որ Լևոն XIII պապի բոլոր ջանքերը՝ ուղղված Օսմանյան սուլթանին՝ բարեգթություն ցուցաբերելու և դադարեցնելու հետապնդումներն ու զանգվածային կոտորածները դեռևս սկզբնական փուլում, ապա՝ ընթացքում, ավարտվում են անհաջողությամբ, քանի որ կոպտորեն և ակնհայտ կերպով անտեսվում են վերջինիս կողմից:

Այսպիսով, գիտական հարուստ կաթոլիկական արխիվները համաշխարհային հանրության և հետազոտողների առջև բացում են ուսումնասիրության արժանի հսկայածավալ պահոցներ և լրացնում հրապարակի վրա առկա պատմական-դիվանագիտական վավերագրերի շարքը՝ Օսմանյան կայսրությունում հայերի և էթնիկ մյուս ժողովուրդների նկատմամբ կիրառված ցեղասպանության համատեքստում:

НЕУДАЧНЫЕ ВОЗВРАЩЕНИЯ ПАПЫ РИМСКОГО ЛЬВА XIII-ГО, ОБРАЩЕННЫЕ К АБДУЛ ГАМИДУ II-МУ, ЧТОБЫ ПРЕКРАТИТЬ МАССОВЫЕ УБИЙСТВА АРМЯН В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ (1894-1896)

АННА УНАНЯН, АНДРЕА КАРТЕНИ

Открытые в последние годы секретные архивы Ватикана, представляющие собой письма, отчеты, заявления и т.д., имеют огромную историческую и дипломатическую значимость и ценность в историческом контексте Геноцида армян и Армянского вопроса.

Архивное хранилище включает в себя свидетельства очевидцев и переписку как священнослужителей, миссионеров, нунциев Римской Католической церкви, представителей Государственного секретариата Ватикана, так и свя-

¹⁵ **Վ.Գ.Ա.**, Պետ.քարտուղարության արխիվ, Հայկ. հարց, առանձին թղթապանակ N 174, Կոստանդնուպոլիս, 05.10.1896:

ценнослужителей Армянской Католической и Григорянской (Армянской Апостольской) церквей.

В архивных хранилищах, по их ценности, важными являются документы, касающиеся вмешательства римских пап Льва XIII-го (1878-1903) и Бенедикта XV-го (1914-1922). Последние предпринимали попытки осудить преследования, депортации и массовые убийства христиан, совершенные в Османской империи, хотя эти попытки не увенчались успехом. В этом контексте следует отметить заявления-протесты папы Льва XIII-го Абдул Гамиду II-му о прекращении зверств против христиан, которые были проигнорированы султаном. Таким образом, дипломатические вмешательства Ватикана заканчивались неудачей.

Ключевые слова – Ватиканские секретные архивные документы, папа Лев XIII, Абдул Гамид II, протесты, Османская империя, христиане, католики, преследования, депортации, убийства, неудачная дипломатия Ватикана.

THE UNSUCCESSFUL APPEALS OF POPE OF ROME LEO XIII ADDRESSED TO ABDUL HAMID II TO STOP THE MASSACRES OF THE ARMENIANS IN THE OTTOMAN EMPIRE (1894-1896)

ANNA HUNANYAN, ANDREA CARTENY

Vatican secret archive documents opened in recent years, which represent letters, reports, records and etc., have enormous historical and diplomatic value and importance in the context of history of the Armenian Genocide and Armenian Question. The archival vaults include eyewitness accounts and records of bishops, nuncios, missionaries of the Roman Catholic Church, as well as the representatives of the State Secretariat of the Vatican, and the priests of the Armenian Catholic and Grigoryan (Armenian Apostolic Church) Churches. In the archival vaults the interference documents of Leo XIII (1878-1903) and Benedict XV (1914-1922) Popes are distinguished with their value. The latters have attempted to intervene in the persecutions, deportations and massacres committed against Christians in the Ottoman Empire, although they were unsuccessful and ended with no result. In this context, it is noteworthy the intervene appeals of Pope Leo XIII addressed to Abdul Hamid II to stop the atrocities committed against Christians, which remain ignored by the sultan. Thus, the Vatican diplomatic intervention ends with failure.

Key words – Vatican Secret Archives, Pope Leo XIII, Andul Hamid II, Ottoman Empire, Christians, catholics, persecutions, deportations, Hamidian massacres, failed diplomacy of Vatican.